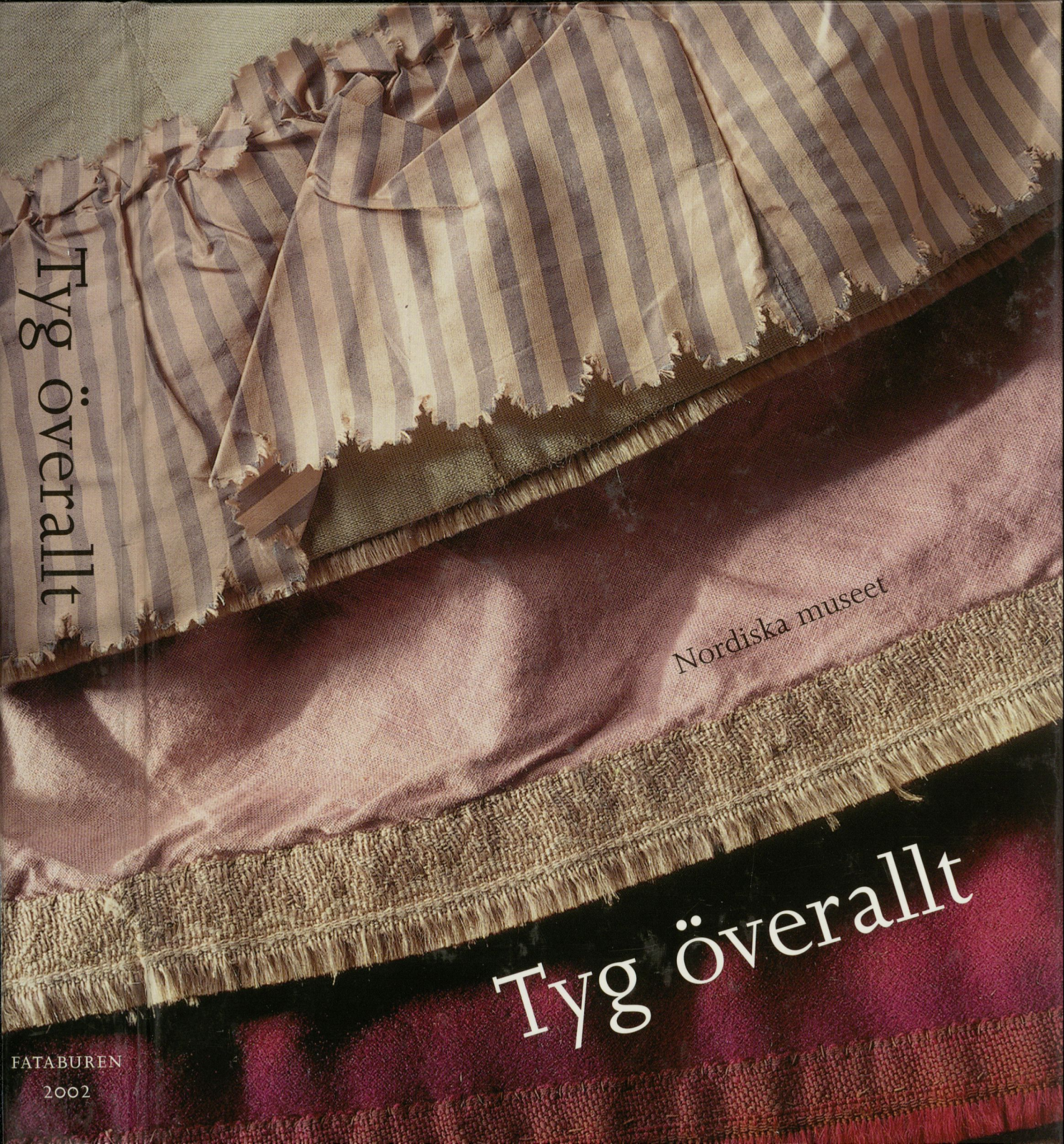

Tyg överallt

Nordiska museet

Tyg överallt

FATABUREN

2002

Nordiska museets och Skansens årsbok 2002

Tyg överallt

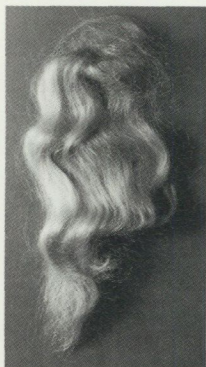
NORDISKA MUSEET

Fataburen 2002
Nordiska museets Förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordm.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör CHRISTINA WESTERGREN
Bildredaktör och fotograf om inte annat anges BIRGIT BRÅNVALL
I redaktionen BERIT ELDBLAD och DAN WALDETOFT
Omslag och grafisk form LENA EKLUND
Omslagsbilder foto Birgit Brånvall och Karl Heinz Hernried i
Nordiska museet
För- och eftersättsblad foto Carl Wenngren i Norrköpings stadsmuseum
och Harald Olsson i Alingsås museum
Tryckt hos Fälth & Hässler, Värnamo 2002
ISSN 0348 971 X
ISBN 91 7108 483 5

Alltid ulltid

ULLA TEGMAN

Ull. Foto i Nordiska museets arkiv.

Intresset för fårull har stått sig i alla modesammanhang under årens lopp. Det rör sig främst om den mjuka och finfibriga merinoullen från Australien och Nya Zeeland. Emellanåt dyker även andra intressanta ullfibrer upp både i det föränderliga modet och bland sport- och fritidskläder. Till hemslöjd och hantverk är våra svenska lantra-sers ull eftertraktad på grund av sin vackra glans, sin slitstyrka och spänstighet. Det gäller ryauull, gobelängull, finull samt grå pälsull.

Renässans för får från förr

Vid sekelskiftet 1900 gjordes en lyckad aktion för att rädda får med ull som kunde spinnas till lika vackra garner som i de textilier man fann i museerna. Fåren hittades i Dalarna och hade fått leva kvar där tack vare dalkullornas fåfänga. Kullorna ville ha den fina långlockiga lammullen till sina vinterpälsar. Det var inte så gott om bram- eller franslamm med den vackra fransullen. Fransullen skulle vara lång, rak och yvig därtill, och ha en »knylla« längst ut i ändarna. Denna knorr skulle helst ligga i tre spiraler. Fina franslamm vårdades väl och fick inte springa tillsammans med andra lamm så att den dyrbara pälsen smutsades eller skadades. De göddes väl för att växa fort och slaktades efter sju till åtta veckor.

Om skinntröjor från Gagnef sägs att bramullen ej skulle vara krusig utan lång och rak med en knorr i ändarna. Man kunde fara så långt bort som till Mora eller Malung för att få tag i skinn med önskat utseende. Detalj av skinntröja i Nordiska museets samlingar från Gagnef i Dalarna.

Ett intensivt avelsarbete bedrevs på många gårdar runt om i landet med den svenska lantrasen. Särskilt framgångsrikt blev Lennart och Mary Wålstedts arbete på Näbbäcksholens gård i Dala-Floda, dit de hade flyttat 1918. De fick här så småningom fram en kraftigare fårstam och genomförde också en renodling av lantrasens varierande ulltyper på de nu inom svensk fåravel så självklara typerna ryafår, finullsfår och pälsfår. Från 1936 spann Lennart och Mary Wålstedt

Ryör i Nordiska museet kan inspirera till nya kompositioner. Akvareller på katalogkort.

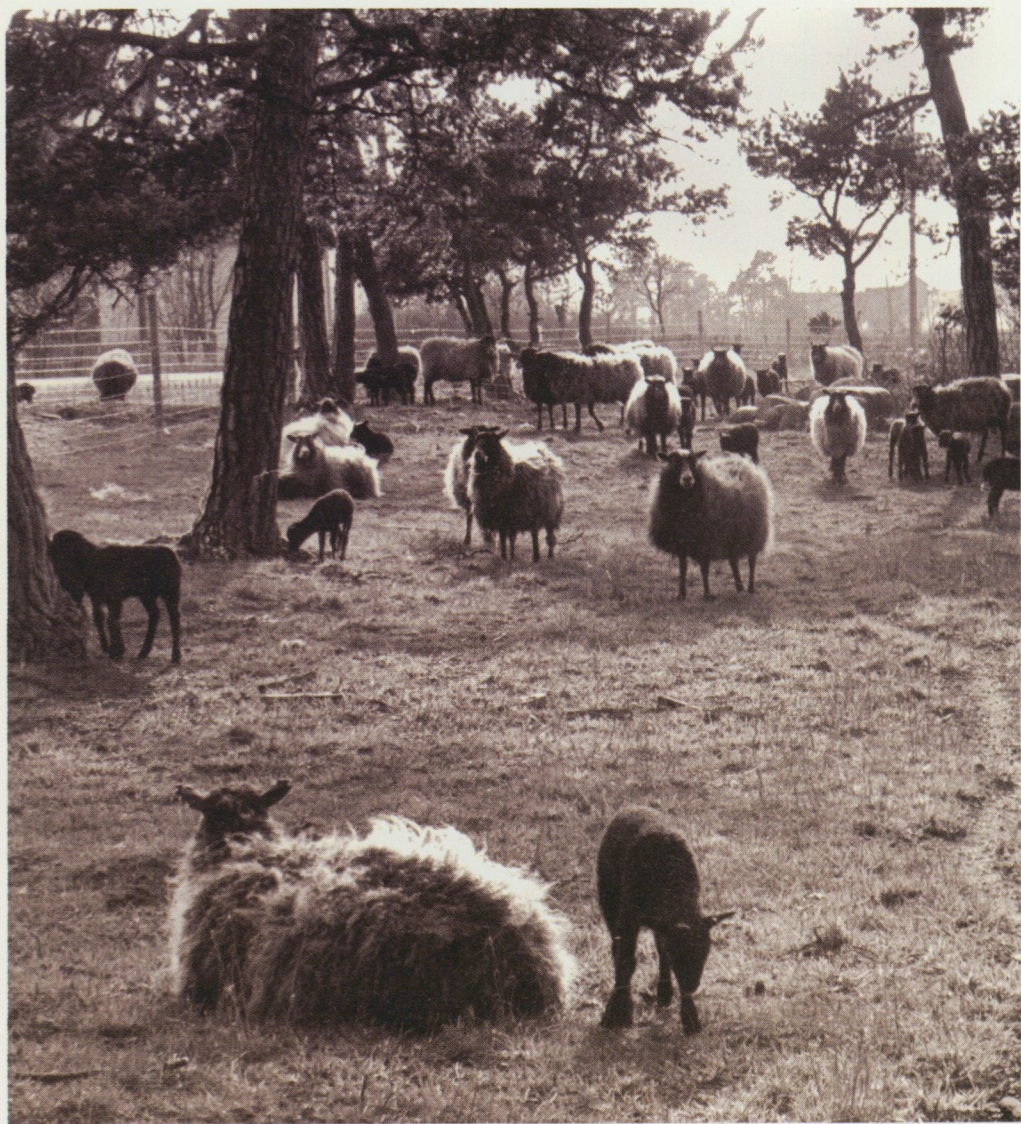
ull på en spinnmaskin som klarade av den långa lantrasullen. Garn levererades bl.a. till Barbro Nilsson hos Märta Måås-Fjetterström AB samt till Bohus Stickning.

År 1955 övertogs spinneriet av sonen Lars Wålstedt med hustru Anna. En annan av Lennarts söner, Erik, tog hand om fåren. Lasse och Anna kom att utveckla spinneriet ytterligare och har under årens lopp tagit emot en stor mängd praktikanter från hela världen. Lasse ingick 1973 i en arbetsgrupp med uppgift att informera fårägarna om hemslojdens synpunkter och önskemål beträffande den svenska lantrasullen. Under 1980-talet övertogs företaget av den

tredje generationen spinnare, färgare och vävare. Textilkonstnärer får sina specialgarner spunna och färgade av syskonen Inger, Sven och Nils Wålstedt med medhjälpare. Malmö Hemslöjd beställer fortfarande gobelänggarner i speciella färger, som de gjort sedan decennier.

Ett flertal fårägare och spinnerier har under åren arbetat hårt för att hålla den goda kvaliteten, som krävs till hemslöjd och hantverk. Men när så en grupp hemslöjdskonsulenter sommaren 1998 än en gång skulle ta fram material till ryor som skulle vävas upp till en stor hemslöjdsutställning på Liljevalchs konsthall i Stockholm, fann man att det inte var så lätt att få fram rätt kvalitet till ryornas ullgarn. Till utställningens ryor togs handspunnet garn fram. De hemslöjdskonsulenter som var engagerade i ryaprojektet hade 1997 startat Ullmaterialprojektet »UllMa«. Och naturligtvis var det de mästerliga spinnarna Sven och Nils Wålstedt som tillsammans med hemslöjdskonsulenterna tog fram lämpliga garnkvaliteter. Fårägarna måste också få veta att det finns efterfrågan på den goda kvalitet som de kan producera, så att de känner mening med att fördjupa sitt engagemang i att hålla svensk lantras. Hemslöjdskonsulenterna har tagit fram materialsatser till sex ryor och dessa säljs av Wålstedts Textilverkstad. Formgivaren Wanja Djanaieff var med och tog fram de åtta färger som baseras på växtfärgernas kulörer och Wålstedts spann kvaliteterna Z-tvinnat ryagarn med stark översnodd tillnock, två grova mattgarner samt ett entrådigt garn till bottnar.

Under många år grävdes ullen från de gotländska grå pälsfären ner eftersom kilopriset för ull var så lågt att det inte lönade sig att ta rätt på ullen. Men sedan 1980-talet har det gotländska företaget Yllet tagit hand om ullen och låtit spinna garn, som används till både stickade plagg och vävda tyger. En hel del skinn går också åt till fårskinnspälsar designade av goda formgivare. Idag värnar hängivna fårägare även om besättningar av gutefår, skogsfår, dala pälsfår och roslagsfår.

Gutefår. Foto Kerstin Bernhard, Nordiska museets arkiv.

Ett miljövänligt material

Under 1990-talet har ekologiska aspekter på fibrer i »gröna«, miljövänliga kläder förts fram. För ull gäller att djuren ska ha fötts upp enligt internationella regler för ekologisk djurhållning. 1998 presenterade tekoindustrierna en ny miljövarudeklaration för textila material där tillverkaren ska deklarerat vad han gör för miljön. Inköparen får därmed möjlighet att göra ett bra miljöval. Tyger, garn och plagg kan miljömärkas, men man räknar med att det tar lång tid innan miljövarudeklarationen fungerar som ett generellt hjälpmedel för inköpare. Bra miljöval är Svenska Naturskyddsföreningens eget märke. Ytterligare en märkning, den nordiska miljömärkningen Svanen, har beslutats av Nordiska ministerrådet. Kräv är en kontrollförening för ekologisk produktion.

Gudrun Sjödén tillhör dem som förser sina kläder med miljödeklaration. De Lanas Bra miljöval-märkta ullunderkläder kan beställas via postorder och Internet men finns tyvärr inte ute i butikerna. Försök har även gjorts att få De Lanas produkter Kravmärkta, men det har stupat på för höga inspektionskostnader och krav som inte går att uppfylla för ylletrikåttillverkning. Ett annat miljömedvetet företag är Gryningen AB, som arbetar med såväl bomull, silke som ull. De använder liksom De Lana merinofårets tunna, krusiga, täta och elastiska mjukull till underkläder. Ullen importeras obehandlad från Nya Zeeland, den renas mekaniskt i kardmaskin samt med salter, och efterbehandlas sedan med ånga och vegetabilisk paraffin. Plaggen stickas och sys i Sverige. Förpackningen är av miljövänlig plast. I Norge finns Janus-fabrikken AS, som också tillverkar underkläder av finaste merinoull. Plaggen kan maskintvättas på ullprogrammet. Tillverkaren betonar att plaggen inte kliar mot kroppen.

Idag brukar många använda både sin ylletroja och andra plagg högst ett par dagar i sträck för att sedan lägga allt i tvättkorgen. Vi har glömt – eller känner inte till – att ullplagg och yllevaror inte behöver tvättas så ofta. Ull har en smutsavvisande förmåga och man

kan ofta nöja sig med att vädra och borsta textilierna, gärna i fuktig luft. Det är viktigt att låta exempelvis tröjor vila, så att ullfibrerna får dra ihop sig efter dagens töjningar. Ull tvättas med fördel i neutralt diskmedel märkt med Bra miljöval eller Svanen. Man lägger plagget i blöt en stund i ljummet vatten och kramar sedan ur vattnet. Man ska inte vrida eller gnugga eftersom fibrerna då kan filta ihop sig. Sköljvattnet ska ha samma låga temperatur som tvättvattnet. Krama ur så mycket vatten som möjligt och lägg sedan plagget plant att torka, gärna på en frottéhandduk. Tilläggas kan att superwashbehandling (krympfribehandling) inte får användas om man vill nå bra miljökrav.

Ull är ett flamsäkert material, som inte tar eld så lätt. Att ullen värmer även när den är våt är viktigt för friluftsmänniskor och yrkesarbetande utomhus. För den som försöker hålla sig till naturmaterial finns nu en bäddutrustning framtagen av Almedahls bestående av bäddmadrass, täcke och kudde med ullstoppning. De kan maskintvättas i 40° på ullprogrammet. År 2001 var priset för en ullkudde 895 kr.

WOOLMARK

Italienske grafikern Francesco Saroglia från Milano designade 1964 den nu välkända symbolen för Woolmark. Märket garanterar att produkten innehåller ren ny ull. 5% inblandning av annan fiber tillåts för dekorativt eller tekniskt ändamål.

Utvecklad ull

En av de mest kända textilsymbolerna i världen, nämligen logotypen som är en kvalitetsgaranti och garanterar ren ny ull, är The Woolmark Companys »ullkringla«. Organisationen hette före 1997 International Wool Secretariat och startade sin verksamhet i Australien 1937. Sverige blev medlem 1948 och den svenska sektionen benämndes Ullkommittén för Sverige. Woolmark fungerar idag som en organisation för forskning, produktutveckling och kvalitetssäkring. The Woolmark Company har också tagit fram ett par märkningar för varor med inblandning av andra fibrer, som Woolmark Blend från 1971 med minst 60% ren ny ull (hette tidigare Woolblendmark) och Wool Blend från 1999, där ren ny ull ingår med

30–50%. I början av 1970-talet lanserade IWS det maskintvättbara plagget av ren ny ull under namnet Superwash. IWS ville konkurrera med de maskintvättbara syntettröjor, som höll på att slå ut försäljningen av ylletröjor. Ullfibrerna behandlas så att de inte filter sig genom att ett mikroskopiskt tunt skikt av hartsfilm läggs över fibrerna och förhindrar att epidermisfjällen på ullfibers yta hakar i varandra. Epidermisfjällen kan också förintas på kemisk väg. 1985 lät tidningen Vi testa ett antal maskintvättbara tröjor och de flesta klarade testen med bra resultat, dock ej en tröja som inte alls kan ha varit superwashbehandlad eftersom den krympte med hela 27% på längden! För att få märka sina produkter med ullmärket måste ett företag genom en speciell licens förbinda sig att tillmötesgå ställda krav och dessutom måste produkterna vara godkända av The Woolmark Company, dvs. de måste testas i laboratorierna och klara kvalitetskraven. Woolmarks senaste projekt är lanseringen i augusti 2000 av Sportwool, en blandning av ull och polyester som tillvaratar ullens alla bästa egenskaper och får svett att avdunsta från kroppen. I logotypen har man dock inte tagit vara på den välkända ullkringlan.

Produktionen av hemslöjdsvaror lämpar sig inte alltid för märkning med ullmärket då det är svårt att garantera en jämn kvalitetsnivå. Den svenske representanten för The Woolmark Company poängterar dock att hemslöjdsprodukter inte har lägre kvalitet, snarare tvärtom, och att företaget i de flesta fall lyckas finna en lösning. I laboratorierna arbetar företaget vidare på att göra ullvarorna ännu mera lättskötta för jäktade människor som vant sig vid att tvätta alla kläder och textilier i maskin.

Woolmarks nya produkt Sportwool ligger snubblande nära en produkt som funnits under flera år i Sverige, nämligen Ullfrotté, som tillverkas i Östersund. Ullfrotté Original har satsat på tillverkning av kläder närmast kroppen. Materialet består av 60% merinoull och 40% syntet och är märkt med Woolblendmark. Ullfrottés slogan »Fryser du om fötterna så sätt något varmt på huvudet« är tänkvärd!

WOOLMARK
BLEND

Woolmark Blend står för minst 60% ren ny ull. Bra till strumpor och sockor: 85% ny ull och 15% nylon.

WOOL BLEND

Wool Blend, som introducerades 1999, står för blandningar med 30–50% ren ny ull.

Den senaste logotypen från Woolmark står för en blandning av ull och polyester, som ska konkurrera med marknadens helsyntetiska sportmaterial.

Även i moderna syntetmaterial kommer begreppet fårull in. Ordet »fleece« är ett ålderdomligt engelskt ord för fårets ullfäll eller päls. Materialet är en väfttrikåvara av frottétyp, som har ruggats och över-skurits så att tyget får en kort och tät fiberlugg. Fleece är också kopp-lat till miljöaspekter och begreppet återvunnen fiber. Pet-flaskor, en av våra mest populära förpackningar för läsk och mineralvatten, till-verkas av plasten polyetylentereftalat. Returnerade pet-flaskor slås sönder till små bitar som tvättas och förvandlas till flingor. Flingorna smälts ner och pressas ut till nya fina polyesterfibrer. Fibrerna mju-kas upp och sträcks till mycket tunna fibrer som vävs till fleece. Användningsområdet för fleece ökar, man ser det i schalar, filter, ar-bets- och fritidströjor, mössor, vantar m.m. I reklamen sägs att fleee-cen har ullens alla positiva egenskaper men inga av de negativa. Miljövinster-na består i att färre flaskor hamnar på soptippen, energi-åtgången minskar och mindre av naturens resurser förbrukas för att producera ny polyester. Det finns också andra varianter av fleece som innehåller akryl eller bomull och med varierande lugglängd.

Av den rätta ullen?

Jonas Alströmer importerade ett antal angoragetter till schäferiet i Alingsås på 1700-talet. Den stammen dog så småningom ut. I Sverige finns idag ett flertal nyimporterade besättningar av angora-getter. Det garn som spinns kallas mohair. Flera av uppfödarna av angoragetter har också tagit fram produkter som strumpor, plädar, halsdukar, mössor. Wålstedts textilverkstad klarar av att spinna de långa fibrerna från angorageten. Det är inte så lätt med alla benäm-ningar, men faktiskt, från angorakaninens hår spinner man angora-garn! I en tidningsartikel nämns att angorakaninens ull värmer åtta gånger mer än fårull. Enligt Nationalencyklopedien är det dock fel att kalla dessa fibrer för ull, benämningen skall vara hår. Förutom till garn används de också till hattfilt.

Fram till för cirka tio år sedan fanns företaget Kamelen AB (f.d. Kamelhårsprodukter) i Norrköping. De tillverkade värmeplagg som knävärmare, armbågsvärmare, skuldervärmare och tåvärmare i kamelhår, lamull och kashmirull. Även kalsonger, vantar, torgvantar och sockor tillverkades. Enligt en tidningsartikel 1985 hade man särskilt stor efterfrågan på tåvärmare som man stoppar ner i stövlarna som extra värmeskydd.

Mohairhalsduk från
1950-talet i Nordiska
museets samlingar.

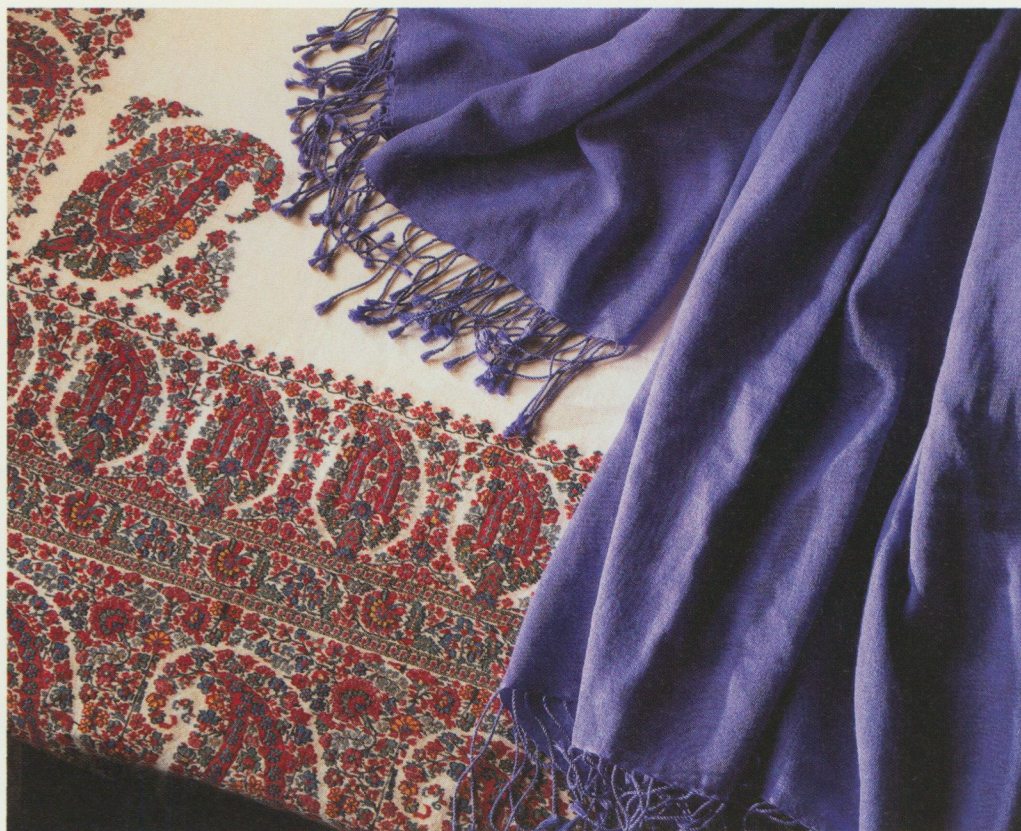

Extra varmt och mjukt till babyn. I Nordiska museets samlingar finns angoramössan och koftan med ränder i angoragarn.

Under senare delen av 1990-talet har exklusiva enfärgade kashmirschalar, ibland broderade, blivit ett måste för dem som kunnat betala ett antal tusenlappar. En billigare variant finns också, med 30% silke och 70% kashmirull, eller pashmina som den kallas. Förra gången schalar av denna ull var en stor modesak i Europa var från slutet av 1700-talet fram till omkring 1870, och de kallades då »äkta« schalar. Garnet spinns av bottenull från främst bergsgeten chyangra (*Capra hircus*), som finns i Tibets och Centralasiens bergsområden. Getens ull benämns med det persiska ordet för ull, pashmina.

I jakten på ännu mer exklusiva schalar har modet hotat den numera sällsynta och utrotningshotade tibetanska antilopen chiru (*Pantholops hodgsoni*), som har ännu tunnare och mjukare ull än bergsgeten. Internationell handel av dessa schalar har varit förbjuden sedan 1979, men de har ändå funnits att köpa för rika västerlänningar. Priset är 10–50 000 kronor per schal. Antilopen är mycket skygg, så djuren måste skjutas för att ullen ska bli åtkomlig. Ullen och schalarerna går under namnet shahtoosh, vilket är persiska och betyder »från naturen och passande för en kung«. På Christie's i London hölls i april 2000 en stor pashminaauktion där såväl 1800-talets »äkta« kashmirschalar som dagens släta pashminaschalar ropades ut för mellan hundra och tusen pund. Katalogen är tyvärr slutsåld. I samtliga guideböcker om Nepal omnämns pashminaschalar i kapitlen om shopping och hantverk. I dessa exklusiva schalars spår kan man få tag i schalar med etiketterna »Pashmink 100% Viscose« eller »Pashminette 100% Viscouse«. Den ena kostar 298 kronor på NK och den andra 99:90 i ett torgstånd på Norrmalmstorg i Stockholm. Båda känns mjuka, lätta och tunna.

Det är många djurarters ull som gör anspråk på att räknas till världens finaste. Bland dem finns alpacka, en lama som tillhör familjen kameldjur. Alpackan hör huvudsakligen hemma i Peru och Bolivia och har en lång, mjuk och glansig ull. Lamaull från lamadjur som hålls som lastdjur i Sydamerikas bergstrakter har en fin underull på-

»Äkta« schal av kashmirgetens ull i Nordiska museets samlingar och lila pashminaschal importerad från Nepal av Cecilia Wingård i Baskemölla.

minnande om kamelull. Fibern är stark, mjuk och glansig och kan bli upp till 50 cm lång. Bland alla värmande ullfibrer måste man också nämna myskoxull, som enligt Naturhistoriska riksmuseets uppgifter värmer nästan tio gånger bättre än fårull. Myskoxen (*Ovibos moschatus*) är ett partåigt hovdjur av familjen slidhornsdjur. I naturligt tillstånd finns endast en spillra kvar högt upp mot Arktis.

I Nationalencyklopedien sägs att även ull från vikunjan – en annan lamaras av familjen kameldjur – anses vara den finaste och dyrbaraste av alla textilfibrer. Vikunjaull är finfibrig och glänsande och har spunnits tillsammans med fårull till ett garn kallat vigognegarn. Det har senare betecknats ett bomullsgarn som blandats med fårull och inte alls har innehållit vikunjaull. Vikunjan hör hemma i Anderna och är sedan 1965 fridlyst, eftersom det då fanns bara 6 000 vikunjor kvar. Och enligt ett modereportage från London av Agneta Ullenius i november 2001 är det helt passé med pashminaschalar. Nu gäller en vikunjaschal för den som vill vara exklusiv. Den indianska befolkningen har rätt till alla vikunjor i Chile och Peru och på somliga ställen drivs hjordar samman årligen för klippning av den dyrbara ullen.

Men kanske finns den bästa ullen närmare än du tror. I ett tidningsreportage med rubriken »Sticka en tröja av din jycke!« står att läsa om Monica Lindahl som tar hand om hundull både från sin egen hund och bekantas hundar, och dessutom från ett hundklippotek. Av garnet som hon själv spinner stickar hon vantar, västar och tröjor.

ULLA TEGMAN har mångårig erfarenhet av arbete med textilier, främst Nordiska museets textilsamling. Ull är ett särskilt intresseområde som hon utvecklat dels i sin textilutbildning vid Handarbetets Vänner, dels som yrkesverksam etnolog i uppsatser och föredrag.

Miniatyrnystan av myskoxull från Järvsö Zoo.